

BŰNBAKOK KAVALKÁDJA

ERŐS FERENC

Bűnbak minden időben

Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben

Szerk. Gyarmati György, Lengvári István,

Pók Attila, Vonyó József

Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat –

Allambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára,

Pécs–Budapest, 2013, 559 oldal, 4500 Ft

A kötet alapja két történészkonferencia: az elsőt Pécsen tartották 2012 decemberében, a másodikat pedig Zánkán 2013 augusztusában. Konferencia-előadásokból jól használható kötetet összeállítani nem éppen könnyű: az előadókból ki kell préselni (hacsak nem jelent meg már korábban valamelyik folyóiratban) prezentációjuk véglegesnek szánt szövegét, majd az így összegyűlt anyagot valamilyen koncepció alapján meg is kell szerkeszteni. Az „ömlesztett”, szerkesztetlen konferenciakötetek, bármennyire fontos cikkeket tartalmazzanak is, rendszerint nem jutnak el szélesebb olvasóközönséghez, olykor csak a szerkesztők vagy a kiadók polcain porosodnak. Remélhetően nem ez a sors vár a *Bűnbak minden időben* című kötetre, amelynek címében a „bűnbak” már önmagában is elég izgalmas hívószó lehet. Abban is kitűnhet a konferenciakötetek szürke tömegéből, hogy a szerkesztők igényes munkájának köszönhetően a könyv jól áttekinthető, világos szerkezetű. Ez persze nem jelenti azt, hogy minden tanulmány egyforma színvonalú, az írások téma, kidolgozottság, megközelítésmód és terjedelem szempontjából is meglehetősen eltérnek egymástól. Ám ez aligha lehetne másként negyven szerző munkájával: már a tanulmánycímek pusztá felsorolása is több, mint ami egy recenzióba befér.

A kötet három nagy egységre tagolódik. Az első rész a társadalomtudományok szemszögéből vizsgálja a bűnbakképzést, a második rész az egyetemes, a harmadik pedig a magyar történelem bűnbakjairól szól. Az írások többsége történelmi szaktanulmány. Ez a tör-

ténelemtudományi hangsúly az első, általánosabb társadalomtudományi kérdésekkel foglalkozó részben is jelen van, ahol olyan történetírás-elméleti és -módszertani írások olvashatók, mint például Pók Attila és Gyáni Gáboré. Jól érzékeltetik, milyen nehézségeket okoz a történészeknek a bűnbakfogalom és alkalmazása a történelmi diskurzusban. Pók Attila számos korábbi „bűnbakológiai” mű szerzője.¹ Bevezető tanulmányának (*Bűnbakok a magyar történelmi gondolkodásban*) kiinduló tézise, hogy „a bűnbakkeresés nem valamilyen társadalmi betegség, szakmai deviancia, hanem az érdekek által mozgatott történelmi folyamatok természetes része, leginkább bonyolult válsághelyzetek természetes velejárója. [...] Nem jobb- vagy baloldali ideológia, hanem sajátos gondolkodási mechanizmus, amely a legkülönbözőbb típusú eszmerendszerekbe épülhet be, és bármelyiket radikális, szélsőséges irányba sodorhatja.” (20–21. old.) Példákon szemlélteti, hogy a történészek – régebbiek és újabbak – milyen könnyen bekerülhetnek a bűnbakkeresés szákutcájába, különös tekintettel a XX. század magyar történelmének máig ellentmondásos megítélésű szereplőire, amilyen Károlyi Mihály vagy Tisza István.

Hol a határvonal a „kritikai felelősségre vonás és a bűnbakkeresés” között? (28. old.) Elkerülheti-e a történész a bűnbakkeresésnek, az ellenségek és összeesküvés-elméletek gyártásának csapdáját? Más szóval, feladata-e, hogy értékeljen és ítélkezzen, hogy „bírája” legyen történelmi folyamatoknak, eseményeknek és szereplőknek? Vagy éppen ellenkezőleg, az lenne a dolga, hogy feltárja az ilyenfajta értékelések és ítéletek mögött az előítéleteket, rejtett előfeltevéseket, gondolkodási és – tegyük hozzá – érzelmi mechanizmusokat, tudattalan tapasztalatokat? Tanulmányának végén Pók Attila felveti a kérdést, a nagy nemzeti és más átfogó narratívákat elutasító posztmodern és posztkolonialista felfogásban van-e egyáltalán helye a bűnbakképzésnek? Válasz helyett azonban egy újabb, Eric Hobsbawmra hivatkozó „provokatív kérdéssel” zárja dolgozatát: „Jobb ma egy bűnbak, mint holnap a teljes relativizmus?” (32. old.)

A – recenzióhoz hasonlóan – nem történész olvasó elbizonytalanodását tovább növeli Gyáni Gábor *A történész mint bíró* című tanulmánya, amely – folytatva a Pók Attila által jelzett történészdilemma sorát – azzal a kérdéssel foglalkozik, mi a hasonlóság és mi a különbség a történelmi megismerés és a bírói igazságszolgáltatás között, milyen dilemmákat vet fel a történész morális ítélkezése.² A történész

1 ■ Lásd például: *A haladás hitele: progresszió, bűnbakok, összeesküvők a huszadik századi Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 2010.

2 ■ A történelem és a morális ítélkezés viszonyáról lásd még Carlo Ginzburg könyvét: *The Judge and the Historian: Marginal Notes on a Late-Twentieth-Century Miscarriage of Justice*. Verso, London, 2002.

természetesen nem bíró, nem köti az ítélethozatal kényszere, ám bármennyire tárgyilagosságra, kontextuális elemzésre törekszik is, óhatatlanul beleütközik az igazság problémájába és abba, hogy egyszerre várják el tőle „a tudományos tárgyilagosságot, valamint a nemzeti és/vagy osztály-elkötelezettséget” (37. old.). Richard T. Vann nyomán Gyáni különbséget tesz „erős” és „gyenge” történetírói ítéltetés között, az előbbi Szabad György írásaiból vett idézetekkel illusztrálja. Ugyanakkor arra is rámutat, hogy a még a „gyenge”, a morális megítélés látszatát és mindenfajta retorikus kijelentést mellőzni törekvő, transzkontextualista történetírás sem tudja mindig megkerülni a bírói szerepvállalást, a kritikát, az azonosulást és az implicit értékelést. Végül arról értekezik, hogy napjaink „újhistorista” történetírása, a mikrotörténet-írás, a történeti antropológia vagy az *Alltagsgeschichte* hogyan szorítja háttérbe a lineáris történetiséget, a transzkontextualitást, radikálisan elejét véve a történelmi ítéletalkotásnak. „A történelem fogalma így lassanként darabokra hullik – állapítja meg Gyáni –, részben azért, mert egymással versengő történetek formájában lehet róla csupán érdemben beszélni [...], és részben azért, mert a centrista fogalomalkotás hiányában kis történetek formájában tűnik csupán rekonstruálhatónak. Ha pedig így van, akkor elenyésző vagy semmilyen episztemológiai alapja és társadalmi funkciója nincs többé a felelősséggel átitatott hagyományos történetész beszédmódnak. [...] Itt, ezen a ponton állunk ma, ahonnan újra lehet kezdeni a diskurzust a történetész ítéltetés fogás kérdéséről.” (42. old.)

A történelem darabokra hullásának eme szomorú, de bizonyára valóban fenyegető perspektívájához képest szinte felüdülés Ormos Mária *Bűnbakképzés/szerencsenmosdatás a nyugati világban (20–21. század)* című írása. Holott kicsengése távolról sem optimista: „A napjainkban elharapózó lázas bűnbakkeresésnél talán még a Sors kezébe is több bizalmat fektethetünk.” (82. old.) Ormos nem történelemelméleti dilemmákat taglal, inkább tipológiát alkot, megkülönböztetve a bűnbak két alaptípusát: az állandó és az *alkalmi* bűnbakokat. „Az állandó bűnbakot idegennek hívják” (78. old.), és az idegen mint bűnbak változó formában, de maig velünk él, hívják akár zsidónak, hitetlennek, cigánynak vagy egyszerűen „idegenszívűnek”. Alkalmi vagy eseti bűnbak bárki lehet, de korunkban a nagy társadalmi és politikai változások következtében „a bűnbakok nagy része elvesztette jogát az öröklétre. Manapság nehéz Káin vagy Júdás évszázadokig eljárható szerepébe lépni.” (Uo.) Mint Ormos kimutatja, korábban glorifikált XX. századi katonai és politikai vezetők (például Wilson elnök vagy Clemenceau) könnyen kerülhettek szégyenpadra, válhattak bűnbakká valódi vagy vélt hibáik, tévedéseik miatt. Ami pedig az „igazi nagy bűnözőket”, Hitlert és Sztálint illeti, ellenfeleik hajlamosak voltak diabolizálni, olyan tulajdonságokkal (aberrációkkal, visszataszító testi és lelki fogyatékoságokkal) felru-

házni őket, amelyeknek nem sok közül volt valódi jellemükhöz, személyiségükhöz.

Míg Ormos Mária csak néhány igen eklatáns példát említ, Gyarmati György terjedelmes tanulmánya (*Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon, 1945–1956*) az „alkalmi bűnbakok” valóságos vásári kavalkádját vonultatja fel, „amelyben színre lépnek hozományként öröklött ellenségek, ellenségből lett barátok és ennek fordítottjai, valamint az előítéletesség régebbi keletű és újabb fogatású bűnbakjai” (406. old.). Gyarmati táblázatban is szemléleti az 1945 és 1956 közötti ellenségkategóriákat (német kisebbség, nyilasok, reakciók, szociáldemokraták, a volt uralkodó osztály tagjai, értelmiségiek, trockisták és titóisták, cionisták, pártból kizártak, továbbá „mindenki más”). A táblázatból kiderül: „Az eddigi kutatások alapján a Rákosi-korszak politikai rendőrsége 1.200.000 személyről felített fel – valamilyen diszkriminációs szempont szerinti – kartont.” (424. old.) Gyarmati becslése szerint ez a tömeg, „holdudvarával” együtt, 13 355 000 embert jelent, ami közel négymillióval több, mint Magyarország akkori lakossága! Ennek az elképesztő számnak a tükrében nem meglepő, hogy a kötet magyar történeti tanulmányainak többsége az 1945 utáni politikai perek, megtorlások, különféle kényszerintézkedések és megfigyelések historiográfiájával foglalkozik – de több írást is olvashatunk az 1956 utáni hasonló eseményekről és történetekről is. Ebben a „bűnbakkavalkádban” jogosan elítélt tömeggyilkosok, háborús bűnösök keverednek olyanokkal, akik valóban bűnösök voltak, de nem azért ítélték el őket, amiben valóban vétkesek voltak; olyanokkal, akik tettük súlyához képest túl súlyos vagy éppenséggel túl enyhe büntetésben részesültek; koncepciók perke áldozataival és olyanokkal, akik pusztán politikai meggyőződésük, világnézetük, kapcsolataik, családi vagy társadalmi hovatartozásuk, foglalkozásuk miatt szenvedtek börtönbüntetést, internálást vagy más meghurcoltatást.

Karsai László *Szálasi Ferenc, a tökéletes bűnbak* című dolgozata érdekesen mutatja meg, mennyire

3 ■ *A tiszai dráma*. Osiris, Bp., 2011. Lásd erről a „Tiszteletkört” a *BUKSZ* 2012. őszi-téli. számában.

4 ■ Lásd elsősorban a „mimetikus erőszak” fogalmát René Girard nemrégiben magyarul is megjelent könyvében: *A bűnbak*. Gondolat, Bp., 2014. Lásd még: Girard „Láttam a sátánt, mint a villamlást lehullani az égből.” *A kereszténység kritikai apológiája* (Atlantisz, Bp., 2013.) c. könyvét és róla Koczi Éva recenzióját (*BUKSZ*, 2014. tavasz, 63–66. old.)

5 ■ A bűnbakképzés, az előítéletesség és az összeesküvés-elméletek klasszikus és újabb szociálpszichológiai irodalmából lásd például: Kurt Lewin: *Csopordinamika*. Gondolat, Bp., 1975.; Gordon W. Allport: *Az előítélet*. Gondolat, Bp., 1977.; Serge Moscovici: *Társadalom-lélektan*. Osiris, Bp., 2002.; Ariel W. Kruglanski: *A zárt gondolkodás pszichológiája*. Osiris, Bp., 2005.; Elliot Aronson: *A társas lény*. Akadémiai, Bp., 2008.

6 ■ Lakatos László: Vázlat az összeesküvés-elméletekben való hit okairól. www.csepele.hu/csepele.com/kotet/csepele60_lakatos_Jaszlo.pdf Lásd még: uő: Munkahipotézisek az összeesküvés-elméletek szociológiai elméletéhez. In: Iványi Erika – Solymosi Zsuzsa (szerk.): *Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Bp., 2000. 196–239. old.

átértékelődött korunkban a „bűnbak” szó jelentése, hogyan válhatnak bűnbakká nem csupán ártatlanok, hanem igazi nagy bűnösök is. Szálasinak és nyilas bűntársainak kizárólagos főbűnössé nyilvánítása Karsai szerint azt a célt is szolgálta (és bizonyos körök számára szolgálja ma is), hogy egyúttal elhallgassák vagy elhomályosítsák a Szálasi hatalomra jutását megelőző Horthy-kormányzat és az „ártatlan” magyar nép felelősségét a vidéki zsidóság összeírásában, deportálásában és megsemmisítésében. A zsidósággal mint „állandó bűnbakkal” és a magyarországi antiszemita histériával a kötetben egyedül Paksy Zoltán tanulmánya foglalkozik részletesebben, a háttérből azonban ide gondolhatjuk Kövér György megkerülhetetlen Tiszaeszlar-könyvét is.³ Sajnálatos, hogy a cigányságról mint egy másik „állandó bűnbakról” Ormos Márián kívül senki sem tesz említést a kötetben.

A szűkebb terjedelmű egyetemes történeti rész is eléggé „kavalkádszerű”. A felvonulásban szerepet kapnak régi kedvenc bűnbakjaink, Lengyel Tünde írásában a boszorkányok és a nőkben megtestesülő ártó szellemek, Harsányi Ivánnál a szabadkőművesek általában és különösképpen Franco Spanyolországában, Ugrai Jánosnál a jezsuiták – és természetesen már megint a zsidók, ezúttal – Lénárt T. András írásában – mint a *spanyol* történelem állandó bűnbakjai. A modern antiszemitizmus histérikus megnyilvánulásait két, esettanulmányoknak is beillő írás mutatja be, amelyekben az állandó bűnbakokat „alkalmi bűnbakok” személyesítik meg (Majoros István a Dreyfus-ügyről, illetve Bébesi György az 1911. évi hírhedt oroszországi vérvádperről, a „Bejlisz-ügyről”). Felbukkannak azután e forgatagban további alkalmi bűnbakok a XX. századból, köztük az árulással és összeesküvéssel vádolt politikusok (mint például a Watergate-ügy miatt lemondani kényszerülő Nixon elnök Hahner Péter írásában).

A kötet roppant informatív, gyakran igazán érdekfeszítő tanulmányait olvasva feltűnő, hogy számos történész szerző fogalmazza meg – explicit vagy implicit módon – a pusztá leíráson túlmenő igényét valamilyen történettudományon kívüli, elméleti, vagy akár empirikusan is igazolható magyarázatra, amely megvilágítaná, miért, miféle szükségletektől vezérelve keresünk és találunk bűnbakokat a mindennapi életben, hol a határ a hétköznapi és a társadalmi életre is súlyosan kiható „bűnbakolás” között? A mítosztörténeti, antropológiai, szociológiai hivatkozások mellett⁴ latin-

kább a szociálpszichológia kínál ilyen magyarázatot, amire már Pók Attila is utalt bevezető tanulmányában. A *bűnbakképzés mint szociálpszichológiai probléma* a kötet több írásának, így László János és Kis Zsuzsanna tanulmányának is explicit témája. A szociálpszichológiai elméletek sok szempontból világítják meg a bűnbakképzés és a vele összefüggő jelenségek, a sztereotípiák és a csoportközi előítéletek és attribúciók kialakulását, funkcióit és hatásmechanizmusait.⁵ E jelenségeket a szociálpszichológia főárama alapvetően gondolkodási hibák, kognitív torzítások következményeinek tartja, amelyek azután tettekhez, a tettek pedig újabb kognitív torzításokhoz, disszonanciákhoz és az azokat feloldani célzó, öngazoló és énvédő

William Holman Hunt: A bűnbak, 1854-56.

ideológiákhoz vezetnek. Így voltaképpen öngerjesztő folyamatról van szó, amelynek hajtóereje – a dinamikus mélylélektanból kölcsönzött fogalommal – a *projekció*, belső konfliktusaink, feszültségeink, indulataink, frusztrációink kivetítése, átvitele az áldozatnak kiszemelt gyengébb, védtelenebb Másikra. Vagy éppen ellenkezőleg, mi magunk vagyunk áldozatai egy nálunk is hatalmasabb, félelmetesnek és fenyegetőnek észlelt Másiknak, legyen az a szomszéd, a főnökünk, vagy a Moszkva–Washington–Tel-Aviv-tengely. Bármennyire hosszú is az út a mindennapi élet pszichopatológiájától a kollektív paranoiáig, ilyen fantáziák nyomán születnek az összeesküvés-elméletek, amelyek Lakatos László megfogalmazása szerint „a kisembereknek szóló mesék, a modern, nagyra nőtt szervezetek világában magát kiszolgáltatottnak érző, a túlságosan bonyolulttá vált modern világot átlátni képtelen kisember veszélyeztetettség-érzetének sajátos kifejeződései. Rémmesék tehát. Emberek, akik magukat hatalom nélkülinek és izoláltnak érzik, életüket pedig céltalannak, olyan világról fantáziálnak, ahol más emberek korlátlan hatalommal rendelkeznek, és sikeresen együtt tudnak működni egymással céljaik megvalósítása érdekében.”⁶

A történettudomány és a szociálpszichológia interdiszciplináris kapcsolódásának egyik lehetséges útja a bűnbakképzés különböző fajtáinak és folyamatainak feltárása narratív szövegekben, történelmi elbeszélésekben. A kötetben ezt az utat követi László János (*Bűnbakképzés és nemzeti identitás*), amikor abból az általános, történészek és pszichológusok által egyaránt többször jelzett tapasztalatból kiindulva, hogy a magyar társadalomban igen erőteljes a „bűnbakképzési hajlandóság”,⁷ feltételezi, hogy ez a tendencia

„szorosan összefügg a magyar nemzeti identitáskonstrukció sajátosságaival” (45. old.). Feltárja eme identitáskonstrukció azon szociálpszichológiai folyamatait, amelyek „a magyarokat fogékonnyá teszik a bűnbakképzésre” (uo.), s ehhez a történelmi elbeszélések nyelvi anyagában keres empirikus támpontokat. A narratív pszichológiai tartalomelemzés⁸ általa és munkatársai által kidolgozott módszertani apparátusát alkalmazva, az elbeszélések szövegében három fő kategória, a cselekvőség, az értékelés és az érzelmek megjelenését, gyakoriságát, illetve egymáshoz való viszonyukat vizsgálja. A kétféle szövegcsoport (laikus kísérleti személyek által prezentált „néphistóriai elbeszélések” és iskolai történelemkönyvek) elemzése azt mutatta ki, hogy a magyar nemzeti identitás fő összetevője, a bűnbakképzési hajlandóság oka és fenntartója a *kollektív áldozati szerep*, az állandó veszteség- és vereségtudat. Ez érzelmi szempontból depresszív dinamikát, a negatív érzelmek túlsúlyát, ugyanakkor túlduzzasztott önértékelést, büszkeséget jelent, amely együtt jár a veszteségek miatti felelősség gyakori áthárításával a külcsoportra, valamint a cselekvő részvétel tagadásával akkor is, ha a „magyarok” maguk is elkövetők voltak (például a zsidók megsemmisítésében). László János szerint a történelmi pályák szociális reprezentációjára jellemző kollektív áldozati szerep felvételének fő funkciója az, hogy biztosítsa a csoport pozitív identitásának fenntartását, legitimálja a csoport által kifejtett agressziót, és erősítse a csoporton belüli szolidaritást, a hozzá való ragaszkodást (a hazaszeretetet). A vizsgálat eredményei elméleti és módszertani jelentőségükön túl fontos tanulságokkal szolgálhatnak a napjainkban zajló emlékezetpolitikai vitákhoz is (lásd például a vitát a Szabadság téri emlékműről vagy a Sorsok háza-projektről). Ugyanakkor – mint egy orosz példa kapcsán László is utal rá – a kollektív áldozati szerep korántsem csupán a magyar történelemfelfogás specifikuma.

Míg László János empirikus adatai leírására szorítkozva nem foglalkozik az (aktualizálható) politikai implikációkkal, Kiss Zsuzsanna (*Hősök és bűnbakok a weimari Németországban*) éppen azt mutatja meg, hogy a csoportérzelmek mindenkor instrumentalizálhatók valamely konkrét politikai cél érdekében.⁹ Náci propagandaszövegekben, beszédekben elemzi azokat a lélektani műveleteket, amelyeket Hitler és más náci vezetők alkalmaztak hatalomra jutásukat megelőzően, majd már a hatalom bírtokában is. A náci propaganda – a világháborús vereséget követő politikai és gazdasági krízisek, súlyos frusztrációk, értékvesztési folyamatok nyomán kialakult német kollektív áldozati szerepre építve – az érzelmek instrumentalizálásának rég bevált módszerét, a *polarizációt* használta fel. Felszították a negatív érzelmeket (gyűlölet, agresszív indulatok, csalódottság, irigység, kétségbeesés, pánik, a tehetlenség érzése stb.), amelyeket a bűnbakként megjelölt csoportokhoz (spekulánsok, árulók, pszichopaták, bolsevikok, elsősorban pedig a zsidók) kapcsoltak, és szembeállították a pozitív érzelmeket kiváltó hőro-

szokkal, háborús és mozgalmi hősökkel, az önfeláldozás példaképeivel. A pozitív érzelmekre, nemzeti öntudatra és büszkeségre építő heroizmus propagandája, a heroszok „tömegcikké” alakítása az egyének mint a „népközösség” tagjának felértékelődést, nagyobb önbecsülést, szolidaritást, szilárdabb szociális identitást ígért. Kiss Zsuzsanna fontos megállapítása, hogy a hitleri propaganda lélektani műveleteiben a háborús lélektani hadműveletek folytatódtak – békeidőben. Példaként mutatja be, hogyan lettek az első világháborús katonai vereség bűnbakjai, a Németországot hátba támadó „tördőfés” társtettesei a gránátoskötet szenvedett, lelkiileg sérült katonák, a „háborús hisztériások”, akiket neves pszichiáterek hazafiatlan, gyenge jellemű, feminin alkatú, gyáva, megfutamodásra és árulásra hajlamos szimulánsoknak bélyegeztek. Ugyancsak bűnbakként marasztalták el a nőket, hitveseket és anyákat, akiket a háterszág „feminin pacifizmusáért” hibáztattak.

Dévényi Anna is szövegeket elemez: a két világháború közötti évtizedekben és az államszocializmus időszakában használt iskolai tankönyveket abból a szempontból, hogyan jelenítik meg a mohácsi csatavesztést, a világosi fegyverletételt és a trianoni békekötést. A tankönyvek propagandaszövegek módjára a mindenkori rendszer hivatalos történelemfelfogását és ideológiáját tükrözik, bár a hetvenes évektől kezdve elmozdulás látszik egy árnyaltabb és tárgyyszerűbb megközelítés felé. A tankönyvekben a XX. századi magyar történelem egész „bűnbakcsordája” felvonul, bár a szerepek váltakozhatnak is, amikor „bűnbakokból vádlók, vádlókból pedig bűnbakok” lesznek.

A kötetben több érdekes tanulmány is foglalkozik a *vizuális reprezentációkkal*. Póto János azt mutatja be, hogyan válhatnak köztéri szobrok és emlékművek politikai változások, forradalmak és rendszerváltások idején szimbolikus bűnbakká. Az *ikonoklaszmosz* két alaptípusát, a szobrok spontán ledöntését és szervezett eltávolításukat megkülönböztetve számos példával illusztrálja a szimbolikus bűnbakképzés eme napjainkban sem ismeretlen módját (legalábbis ami a szobrok eltávolítását illeti). Az egykori bűnbakoknak viszont újra szobrot, emlékművet állítanak, és az új köztéri elrendezések, utcanévadások is kifejezik a rendszernek azt a törekvését, hogy a „radikális változás illúzióját” keltse. Kovács Kristóf (*Reakczy jóskától*

7 ■ Lásd erről különösen: Pataki Ferenc: *Rendszerváltók és bűnbakok: társadalom-lélektani metszetek*. Osiris, Bp., 2000.

8 ■ Lásd minderről bővebben László János: *Történelemtörténetek. Bevezetés a narratív szociálpszichológiába*. Akadémiai, Bp., 2013., és róla Németh Krisztina recenzióját (BUKSZ, 2013. tavasz, 86–89. old.)

9 ■ Lásd e témával kapcsolatban korábbi tanulmányát is: A gonosz nyomában – a náciizmus lélektani magyarázatai. BUKSZ, 2011. tavasz, 37–48. old.

10 ■ Lásd: Kovai Melinda: „A megosztás hasonló esetei.” Allambiztonsági megfigyelés a Kádár-korszak pszichiatríai körrajzain. In: Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Libri, Bp., 2014. 295–318. old.

11 ■ K. Horváth Zsolt: A francia kollaboráció és a titok politikája. Uo. 149–167. old. Idézet: 150. old.

Kulák Kelemenig) a *Ludas Matyi* 1945 és 1949 között megjelent politikai karikatúráiból válogat, amelyek egyre humortalanabb és szterotipikusabb formában jelenítik meg a korszak propagandájának tipikus bűnbakfiguráit, a reakciósokat, a tőkéseket, a papokat, a kulákokat stb. Lénárt András pedig két 1957-es dokumentumfilmet hasonlít össze, amelyek középpontjában az 1956. október 30-i Köztársaság téri események állnak. Kolonits Ilona *Igy történt* című filmje Magyarországon, Erdélyi István *Magyarország lángokban* című filmje az emigrációban, Münchenben készült. Az elemzés végkövetkeztetése, hogy „a nagyon hasonló, többször ugyanazon képsorokkal dolgozó, egymásnak ellentmondó két propagandafilm ékes példája annak, hogy a fotókhöz hasonlóan önmagukban a filmfelvételek sem képesek megjeleníteni a valóságot, (szinte) minden értelmezés kérdése” (496. old).

A szociálpszichológiai szál, amely oly pregnánsan jelen van a kötet első részének tanulmányaiban, néhány további írásban is folytatódik. Figyelmet érdemel Zsidai Ágnesé (*Ügynökhalál Magyarországon*), aki a rendszerváltás utáni, igencsak felemás igazságtétel jogelméleti, történelmi és történeti-pszichológiai értelmezését ötvözi. Megvizsgálja, hogy a bűnbak eredeti teológiai fogalmára épülő szociálpszichológiai jelentés az ügynök esetében hogyan transzformálódott „rendszer-specifikus, funkcionális fogalommá” (530. old.), hogyan vált az ügynök – szerepének differenciált megítélése, felelősségének tárgyilagos mérlegelése nélkül – a „megtestesült Gonosszá”, az elmúlt rendszer „reprezentív bűnbakjává”. A bűnbakképzés funkciója, hogy a politikai elit, lévén „a társadalom egyéb tagjai részéről és számára nyilvánosan felmutatható, ezzel felmentést ad minden önvizsgálat és sikertelenségekért való felelősség alól” (531. old.). Zsidai tanulmányát hosszabb távú történelmi dimenzióba helyezi Deák Ágnes írása, aki az 1860-as évek rendőrbesúgóival foglalkozva mutatja be, hogyan váltak a korabeli ügynöklisták „a társadalmi igazságszolgáltatás remélt eszközeiből” már százötven évvel ezelőtt is „a politikai vádaskodások kellékeivé” (263. old.).

Ebben a recenzióban csupán ízelítőt tudtam adni a „bűnbakológia” tudományából, főleg a történész szerzők szemszögéből. Ez a tudomány elég tág ahhoz, hogy sok minden beleférjen, ami távol esik a „bűnbak” fogalmának eredeti, mitikus jelentésétől, vagy csak közvetve kapcsolódik hozzá. És akkor hol vannak még például a diabolizált tudományos bűnbakok, Marx, Darwin, Freud, Einstein, az atomtudósok, a kibernetika, a genetika, Marr nyelvelmélete, a pszichiáterek összessége a szcientológusok szerint, a modern művészetről („elfajzott művészet”) nem is szólva? Vagy hol maradnak a „morális pánik” bűnbakjai, a bankok, a liberális nevelés, a homoszexualitás, a sajtó, a televízió, az internet? A „bűnbakcsordák” végeláthatatlan történelmi vonulását csak néha akasztja meg ebben a kötetben egy-egy találó szociálpszichológiai beavatkozás, amely komolyan el kell hogy gondolkodtasson bennünket, meddig tart a kortörténet, s mikor

kezdődik a „kortörténet”,¹⁰ vagy másképpen, „hogyan fordítható le a kortörténet fogalma a kortörténet kutatásának szempontjaira?”¹¹ Ormos Mária tanácsa, hogy bizalmunkat inkább a Sors kezébe, semmint napjaink lázas bűnbakkeresésébe helyezzük, talán visszaröpit-het bennünket a bibliai időkbe, amikor még tudtuk, hogy a bűnbak ártatlan, és hogy áldozata bennünket oldoz fel a bűneink alól. □